

Bursa'da Bir Pertevniyal Valide Sultan Vakfı: Namazgâh İpek Fabrikası

Sacit Uğuz*

Özet

Sultan II. Mahmud'un eşi ve Sultan Abdülaziz'in annesi olan Pertevniyal Valide Sultan, şüphesiz son dönem Osmanlı sarayının en etkili figürlerinden biridir. Oğlu Sultan Abdülaziz'in tahta geçtiği ilk zamanlardan itibaren devlet işleri üzerindeki tesiri ile her daim yönetimde kendini hissettiren Valide Sultan, ayrıca hayırseverlik yönü ile de ön plana çıkmıştır. O, kurmuş olduğu çok sayıda vakıf ile toplum yararına olan birçok hizmeti gerçekleştirmiştir. Günümüzde de ülkemizin hemen her bölgesinde Pertevniyal Valide Sultan Evkafının bakiyesi eserler ile karşılaşmak mümkündür.

Pertevniyal Valide Sultan evkafına bağlı çok sayıdaki hayır eseri arasında az bilinenlerinden biri, Bursa'nın Namazgâh semtinde bulunan ipek fabrikasıdır. Osmanlı ipekçiliğinin merkezi konumunda olan Bursa'da ipek üretiminin gerilediği ve ipekçiliğin devlet tarafından da teşvik edildiği bir dönemde, Bursa'nın Namazgâh semtinde mevcut bir ipek fabrikası 1863 senesinde satın alınarak Pertevniyal Valide Sultan vakıflarına dahil edilmiştir. İşletmecilere kiralanmak suretiyle işletilen fabrika, çok sayıda insanın geçimini temin ettiği ekmeek kapısı olarak uzun yıllar hizmet vermiştir.

Literatürde mevcut akademik çalışmalarda bu fabrika ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sadece birkaç makalede ve kitapta tek bir cümle ile Namazgâh İpek Fabrikasının varlığından bahsedilmekte, ancak başka herhangi bir bilgi sunulmamaktadır. Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan vesikalar, çoğunlukla İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndan temin edilmiştir. Bu nedenle araştırmacıların dikkatinden kaçtığı ve bugüne kadar üzerinde çalışma yapılmadığı düşünülmektedir. Osmanlı Arşivinden de bazı vesika ve diğer araştırma eserlerle desteklenerek ele alınan bu çalışma; Namazgâh İpek Fabrikasının kuruluşu, işleyişi ve Osmanlı ekonomisine katkıları ile ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Pertevniyal Valide Sultan, Vakıflar, Bursa, İpekçilik.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, suguz@mku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0412-8250, DOI: 10.37879/9789751756442.2023.57

A Pertevniyal Valide Sultan Foundation in Bursa: Namazgâh Silk Factory

Abstract

Pertevniyal Valide Sultan, wife of Sultan Mahmud II and mother of Sultan Abdulaziz, is undoubtedly one of the most influential figure of the late Ottoman palace. Valide Sultan, who has always felt herself in the administration with her influence on state affairs since the first times when her son Sultan Abdulaziz ascended to the throne, also came to the fore with her philanthropy. She has carried out many services for the benefit of society with the many foundations she has established. Today, it is possible to encounter the remnants of Pertevniyal Valide Sultan Foundations in almost every region of our country.

Among the many charitable works of Pertevniyal Valide Sultan foundations, one of the lesser known ones is the silk factory located in the Namazgah district of Bursa. In Bursa, which was the center of Ottoman sericulture, at a time when silk production declined and sericulture was encouraged by the state, an existing silk factory in the Namazgah district of Bursa was purchased in 1863 and included in the Pertevniyal Valide Sultan foundations. The factory, which is operated by leasing, has served for many years as an institution where many people earn their living.

In the current academic studies in the literature, no information about this factory has been found. Only a few articles and books mention the existence of the Namazgah Silk Factory in a single sentence, but no other information is provided. The documents, which constitute the main source of this study, were mostly obtained from the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library. For this reason, it is thought that it escaped the attention of researchers and no study has been conducted on it until today. This study, which is supported by some documents and other research works from the Ottoman Archive; It is about the establishment, operation and contribution of the Namazgah Silk Factory to the Ottoman economy.

Keywords: Pertevniyal Valide Sultan, Foundations, Bursa, Sericulture.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca çeşitli şekillerde var olduğu bilinen ve ana gayesi toplumun yararına işler yapmak olan vakıf müessesesi, İslam kültüründe müstesna bir yere sahiptir. Hazreti peygamber ve O'nun hayatını kendilerine düstur edinen sahabe-i kiramdan itibaren İslam medeniyetinin zenginliğinin bir parçası olan vakıfların, toplumun sosyal ve ekonomik hayatına etkileri yadsınamaz. Genel manada kar-

deşlik, hayırseverlik, şefkat, merhamet, iyilik, paylaşma ve yaşadığı yeri güzelleştirme gibi değerleri kendisine ilke edinmiş olan kişilerin hür iradelerinin bir tezahürü olan vakıflar, din, eğitim, sağlık ve daha birçok alanda halkın ihtiyaçlarını gidermek amacına matuf olarak tesis edilmişlerdir. Türk-İslam tarihi boyunca gerek vakıflar gerekse vakıflar eliyle kurulmuş olan çeşitli tesisler, toplumun refahı ve sosyal dengenin sağlanmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Osmanlı döneminde, daha önceki Türk-İslam devletlerinde uygulana gelen vakıf anlayışı geliştirilerek devam ettirilmiştir. Önceki dönemlerden intikal eden vakıflar da evkaf-ı kadime adıyla muhafaza edilerek amacı doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanmıştır. Üç kıtada oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, sosyal hizmetler ve bayındırlık faaliyetlerinin büyük bir kısmını vakıflar eliyle yürütmek suretiyle, bir taraftan üzerindeki mali yükü hafifletmiş diğer taraftan da vakıf eserleri ile görünür kılınan devletin varlığını ve padişahın otoritesini pekiştirmiştir. Bu doğrultuda başta padişahlar olmak üzere devlet adamları, hanedan mensupları ve varlıklı kimseler, birçok alanda çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Bu nedenle vakıf müessesesi, Osmanlı Devleti zamanında en ihtisamlı devrini yaşamıştır denilebilir.

Osmanlı sarayının en önemli figürlerinden olan valide sultanların vakıflar kurarak çok sayıda hayır eserleri tesis ettiği bilinmektedir. Bunlar içerisinde, XIX. yüzyılda, Osmanlı haremının en itibarlı kadını olan Pertevniyal Valide Sultan, kurmuş olduğu çok sayıda vakıf ve yaptırmış olduğu eserler ile ön plana çıkmıştır. Hayırseverliği ve cömertliği ile ün yapmış olan Pertevniyal Valide Sultan, 15 yıllık valide sultanlık döneminde (1861-1876), oğlu Sultan Abdülaziz üzerinde kurduğu otorite ve devlet işlerine müdahaleleri ile de adından söz ettirmiştir. Hayatı boyunca hayır işlerinden geri durmayan Valide Sultan, Pertevniyal Valide Sultan Camii, Pertevniyal Valide Sultan Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi, günümüzde Pertevniyal Lisesi olarak anılan Mahmudiye Mektebi, Aksaray semtinde bir muvakkithane, birçoğu İstanbul'da olmak üzere yurdun muhtelif yerlerinde çeşmeler, mektepler ve daha birçok eserin banisidir. Ayrıca çok sayıda eserin tamirat ve tadilat işlemlerini de üstlenen Valide Sultan, mübarek gün ve gecelerde de fakir fukarayı sevindirmekten geri kalmamıştır. Osmanlı hanedanının oldukça ehemmiyet verdiği Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri için de önemli hizmetleri olan Pertevniyal Valide Sultan, bu topraklarda hastane ve çeşmeler inşa ettirmiş, dul kadınlara, evlilik çağına gelmiş kızlara ve fakir halka ihsanlarda bulunmuştur.

Bütün bu hayır işlerinin devamlılığını ise kurmuş olduğu vakıflar ve bu vakıflara bağlı akarların gelirleri ile sağlamıştır.¹

Pertevniyal Valide Sultan vakıfları, Osmanlı'da kadınlar tarafından kurulan vakıflar içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bu vakıflara ait 16 adet vakfiye kaydı mevcuttur. Bunlardan 4'ü valide sultanlığı öncesi döneme, 11'i valide sultanlığı dönemine, 1877 tarihli son kayıt ise valide sultanlığı sonrası döneme aittir. Ancak valide sultanın vakıfları sadece bunlarla sınırlı değildir. Bu kayıtlardan çok daha önce, kadın efendi olduğu Sultan II. Mahmud'un saltanat yıllarında da vakıflar kurduğu ve hayır işleriyle ilgilendiği bilinmektedir. Valide Sultan olmadan önce yani eşi Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde genellikle para vakıfları kurarak hayır işleri ile ilgilenmiştir. Valide Sultan olduğu Sultan Abdülaziz döneminde ise makamının getirdiği avantajları da kullanarak hayır işlerine çok daha fazla eğilmiştir. Oğlunun tahttan indirilmesinden sonra ise mütevazî bir yaşamı tercih etmiş ve dünyevi işlerden uzaklaşarak adeta münzevi bir hayat yaşamıştır.²

Pertevniyal Valide Sultan'ın kurmuş olduğu vakıfların ve yapmış olduğu hayır-hasenat işlerinin giderlerini karşılamak için ve devamlılığını sağlamak için yeteri kadar akara sahip olması gerekiyordu. Bu nedenle Valide Sultanlığın ayrıcalığını ve oğlu Sultan Abdülaziz üzerinde kurduğu nüfuzunu da kullanarak çok sayıda gelir getirici arazi ve emlağı vakıfları için tahsis ettirme imkanına sahip olmuştur. Bu kapsamda; muhtelif yerlerde tarlalar, arsalar, dükkanlar, evler, konaklar ve çiftlikler, Valide Sultan'ın tesis ettiği vakıflara tahsis edilmiştir. Bunların dışında Pertevniyal Valide Sultan evkafı için gelir getiren işletmelerden biri de bu çalışmanın konusunu teşkil eden Bursa'nın Namazgâh semtinde bulunan ipek fabrikasıdır.³

Namazgâh İpek Fabrikası

Osmanlı Devleti'nde ipekçilik sektöründe, Avrupa'da olduğu gibi, XIX. yüzyılın ilk yarısında yenileşme ve fabrikalaşma hamlesi başlamıştır. 1835-1865 yılları ara-

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Akyıldız, "Pertevniyal Vâlide Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 34, İstanbul 2007, s. 239-240; Ali Akyıldız, "Müsrif Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, XLVII, s. 307-352; Oğuleke Seyhun, *Pertevniyal Valide Sultan'ın Vakıfları ve Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019; Emine Yıldız, *Pertevniyal Valide Sultan Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Yönleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

2 Seyhun, *agt.*, s. 29, 30.

3 Seyhun, *agt.*, s. 31; Yıldız, *agt.*, s. 50.

sına rastlayan bu dönemde, Osmanlı ipekçilik sektörünün yeni teknolojilere kısa sürede ayak uydurduğu görülmektedir. Bu kapsamda, fabrikada ipek üretiminin Fransa'nın Lyon şehrinden 1835'te başlamasından sonra 10 içinde Bursa'da da ipek fabrikaları açılmaya başlamış ve hızla çoğalmıştır.⁴ Ancak ilk fabrikanın kim tarafından nerede kurulduğu ile ilgili kaynaklarda çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Fahri Dalsar'a göre; Osmanlı ipekçiliğinin merkezi konumunda olan Bursa'da, modern teknik ve yöntemlerin kullanıldığı ilk filatür (ipek ipliği çekimi) fabrikası 1838'de Muradiye'de Demirkapı yakınlarında Taşçıyan Efendi ile ortağı Avusturya-Macaristan konsolosu Falkheisen tarafından kurulmuştur. Donald Quataert ise ilk filatür fabrikasının Fransız Glazial ailesi tarafından kurulduğunu ancak iflas etmeleri nedeniyle fabrikayı Falkheisen'e sattığını belirtmektedir.⁵ 1324 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesinde ise, ilk fabrikanın 65 yıl kadar önce, yani miladi 1843/1844 yıllarına tekabül eden dönemde, Taşçıyan Ohannes ve Bayoğlu Oseb adlarında iki ipek ve koza tüccarı tarafından kurulduğu belirtilmektedir.⁶ 1325 tarihli salnamede ise Avrupa'da olduğu gibi buhar gücü ile çalışan mancınkların kullanıldığı bir ipek fabrikasının 1845'te Kayabaşı semtinde faaliyete geçtiği belirtilmektedir. Bu tarihten sonra fabrika sayısında hızlı bir artış görülmektedir. Burada Avrupa'da kullanılmaya başlanan bu yeni teknolojinin, Osmanlı Devleti'nde 10 yıl gibi kısa bir süre içerisinde yaygınlaşmış olması oldukça dikkat çekicidir.⁷

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Namazgâh İpek Fabrikasının da bu dönemde, 1845'te Kayabaşı semtinde kurulan ilk ipek fabrikasından hemen sonra kurulduğu anlaşılmaktadır.⁸ Fahri Dalsar da bu bilgiyi teyit etmekte ve Namazgâh Fabrikasının da aynı yıl 1845'te açıldığını ve Namazgâh caddesinin yukarısında Işıklar Lisesi'ne giden yolun sağında olduğunu belirtmektedir.⁹ Ancak fabrikanın kim tarafından kurulduğu ile ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

4 Leila Erder, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler 1835-1865", *Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Geliştirme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı: *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 111.

5 Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 56, 57; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960, s. 412.

6 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi (HVS)*, 1324, s. 278.

7 *HVS*, 1325, s. 258; Erder, agm., s. 114,

8 *HVS*, 1325, s. 258.

9 Dalsar, *age*, s. 411.

Fabrika ile ilgili olarak tespit edilen bir sonraki kayıt ise 1854 tarihlidir. Buna göre; Bursa'da Namazgâh mahallesinde bulunan ipek fabrikası, Cezayirli oğlu Mıgırdıç'ın uhdesinde bulunmaktadır. Ancak Mıgırdıç'ın devlete olan borcundan dolayı hazine-i celile tarafından bu fabrikaların işletmesi, uhdesinde bulunan diğer iki ipek fabrikası ile birlikte, biri İngiltere diğeri Avusturya vatandaşı iki kişiye iki yıllığına 150.500 kuruş bedel ile verilmiştir. Vesikada bu gibi fabrikaların işletmelerinin yabancılara verilmesinin ileride doğurabileceği sakıncalara değinilmektedir.¹⁰ 1861 tarihli bir başka vesikada ise fabrikanın *mîrî emlaktan* olduğu ifade edilmekte ve belirlenen bedel ile işletmesinin taliplilerine ihalesi irade buyurulmaktadır.¹¹ Bu iradenin bir neticesi olarak fabrikanın Avedis oğlu Fethullah adında birine kiralandığı görülmektedir. 1862'de bu kişi, *Namazgâh Fabrikasının müsteciri* olarak 5. dereceden mecidiye nişanı ile taltif edilmiştir.¹² Fethullah Efendi, Mart 1863'te fabrikayı 3 sene müddetle yeniden kiralamıştır.¹³

Emlak-ı mîrîyeden olan fabrikanın mülkiyeti aynı yıl, 1863'te, Sultan Abdülaziz'in *ihsan-ı şahanesi* olarak Pertevniyal Valide Sultan evkafına devredilmiştir.¹⁴ Böylece Namazgâh İpek Fabrikası Valide Sultan evkafına gelir sağlayan çok sayıdaki akardan biri hâline gelmiştir. İdaresi de diğer vakıflarla birlikte Valide Sultan'ın evkaf kethüdası tarafından yürütülmüştür. Fabrika vakfa geçtiğinde kiracısı olan Avedis oğlu Fethullah'ın her ne kadar 1865 yılına kadar senelik 35 bin kuruş bedel ile işletme hakkı olsa da fabrikanın yeniden ihaleye çıkarılmasına karar verilmiştir.¹⁵

Fabrika'nın vakfa geçmesinden sonra, öncelikle demirbaş eşyalar ve binalar tespit edilmiştir. Buna göre fabrika binaları; biri 68, diğeri 30 çarıklı iki adet mancınikhane, kiracı ve fabrikatörlerin ikametine mahsus 7 odalı bir daire, işçilere mahsus 10 adet yatak odası, 4 katlı büyük bir kozahane, kozahanenin yanında yine işçilere mahsus tek katlı 9 adet yatak odası ve 2 adet çeşmeden oluşmaktaydı. Ayrıca eskiden beri fabrikadan geçen ve âb-ı cevher denilen 2 akarsu ile başka bir fabrika-

10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.), 164/85, 29 Z 1270/12 Eylül 1854.

11 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 476/31956, 10 S 1278/17 Ağustos 1861.

12 BOA, Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM.), 37/62, 20 Z 1278/18 Haziran 1862.

13 İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), Atatürk Kitaphğı, PVS_EVR_00118.

14 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.), 14/23, 16 Haziran 1286/28 Haziran 1870; BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.), 8219, 7 M 1286/19 Nisan 1869; İBB, Atatürk Kitaphğı, PVS_EVR_03701.

15 İBB, Atatürk Kitaphğı, PVS_EVR_03701.

dan kiralanmak suretiyle fabrikaya getirilen başka bir su, fabrikanın su ihtiyacını karşılamaktaydı.¹⁶ Bu tespitler yapıldıktan sonra mevcut kiracı olan Avedis oğlu Fethullah'a eğer bir miktar zam yaparsa ihalenin yeniden kendisine verileceği tebliğ edilmiştir. Kira ücreti senelik 40 bin kuruşa yükseltilmek istenmiştir. Fethullah Efendi ise ödediği kiraya zam yapamayacağını belirtmiştir. Ayrıca fabrikayı daha önce 3 seneliğine kiraladığı için birçok masraf yaptığını, fabrikanın işletmesinin başka birine verilmesi durumunda zararının büyük olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine yaptığı masraflar göz önünde bulundurularak daha önceki şartlar üzerinden aynı bedel karşılığında fabrika tekrar Fethullah Efendi'ye kiralanmıştır.¹⁷ İlk taksit olan 10 bin kuruşu da 1864 senesi temmuz ayı sonunda Fethullah Efendi'nin kefil olan tüccardan Viçan Efendi vasıtasıyla vakfa gönderilmiştir.¹⁸

Namazgâh ipek fabrikası her ne kadar bir işletmeciye kiralanmış olsa da vakıf idaresinin, fabrikada işlenmek üzere sağlam ve hastaliksız koza temin edilmesi ve kaliteli ipek üretilmesi hususunda hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira İpek böceklerinde görülen ve XIX. yüzyılın ortalarında Fransa'da ortaya çıkıp oradan bütün dünyaya yayılan Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) hastalıkları, 1855'ten sonra Osmanlı topraklarına da sirayet etmiştir. İpek kozasının kalitesini oldukça düşüren bu hastalıklar, ilk olarak Bursa'da görüldükten sonra hemen bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Bu süreçte kaliteli ve hastaliksız ipek böceği tohumu bulmak oldukça zorlaşmıştır. Tohumlar hastaliksız olduklarına dair düzenlenen sertifikalarla satılmaya başlanmıştır. Bu durum tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da ipekçilik sektörünü neredeyse bitme noktasına getirmiştir. Şüphesiz Osmanlı ipekçiliğinin merkezi olan Bursa, bu salgından en fazla etkilenen yerdir.¹⁹

Bu süreçte Namazgâh İpek Fabrikası için de kaliteli ve hastaliksız ipek kozası temini oldukça zorlaşmıştır. Yapılan araştırmalarda *âlâ tohum* denilen en sağlıklı ve kaliteli tohumun Üsküp ve civarındaki köylerde üretildiği haber alınmış ve buradan tohum temin edebilmek için 1865'te girişimlere başlanmıştır. İtalya başta olmak üzere Avrupa'ya satıldığı tespit edilen bu tohumlardan, Üsküp Kaymakamının girişimleri ile kıyyesi 1000 kuruştan 5 kıyye temin edilmiş, hastaliksız olduğuna

16 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_00473; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_03834.

17 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_00118; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04327.

18 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04523.

19 Ayrıntılı bilgi için bk. Sacit Uğuz, "Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, s. 31-47.

dair senetleri ile birlikte bez torbalar içinde Bursa'ya gönderilmiştir.²⁰ Bir yıl sonra da sağlam ve iyi kalite tohum bu sefer Canik Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey tarafından o havaliden temin edilmiştir.²¹ Böylece sağlam tohumların vakfa ait çiftliklerde çoğaltılması ile elde edilecek kaliteli kozaların fabrikada işlenmesi ve böylelikle üretilen ipeğin kalitesinin korunması hedeflenmiştir. Ancak ihtiyacı karşılayacak miktarda kaliteli kozanın temini hususunda yapılan bu çalışmalar, kısa sürede netice vermekten uzaktır. Bu nedenle salgının etkileri Bursa başta olmak üzere tüm Osmanlı ipekçilik merkezlerinde daha fazla hissedilmeye başlanmıştır.

Koza üretimindeki düşüş, Bursa'daki tüm fabrikaları olduğu gibi Namazgâh ipek fabrikasını da zora sokmuştur. 1866'te fabrikanın işletmecisi olan Fethullah Efendi bu süreçte yeteri kadar koza temin edilemediği, temin edilebilenin de fiyatının oldukça yüksek olmasından dolayı zarar ettiğini beyan etmiştir. Kirasını ödeyebilmek için her ne kadar Valide Sultan tarafının rızası olmasa da zahire alıp satmak gibi başka işlerle de uğraşmak zorunda kalmıştır.²²

Avedis oğlu Fethullah, 1867'de kira süresi bitmeden önce, fabrikanın bakıma ve tamire ihtiyacı olduğunu ve yapılacak olan tamiratın hasat mevsimi gelmeden bitirilmesi gerektiğini, aksi takdirde en çok iş yapılacak olan dönemde fabrikanın âtil vaziyette kalacağını belirterek tamirat için müsaade istemiştir.²³ Bunun üzerine fabrikanın müdürü Necip Efendi konu ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Raporunda öncelikle fabrikanın tamire muhtaç olduğunu yineleyen Necip Efendi ayrıca, fabrikanın işletmesine yeniden talip olan Fethullah Efendi'nin nasipsiz ve şanssız bir adam olduğunu ve kendisinin vakfa 200 bin kuruş borcu bulunduğunu belirtmiştir. Ancak fabrikanın daha fazla yıpranarak zarar görmemesi için tamirat ve tadilatının Fethullah Efendi'ye yaptırılmak suretiyle kendisine tekrar kiralanmasının uygun olacağını da rapora ilave etmiştir.²⁴ Bunun üzerine 49.300 kuruş bütçe ayrılarak fabrikanın tamiratının yapılması hususunda irade-i seniyye çıkmıştır. Fethullah Efendi ise fabrikayı tekrar kiralama isteğini yineleyerek 35 senedir ipek alım satımı ile uğraştığını, bundan başka bir işinin olmadığını beyan ettikten sonra mahsulün önceki yıldan daha iyi olacağını anlaşıldığını ve bu nedenle bir

20 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04753; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_03248.

21 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_01808.

22 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04547.

23 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04589.

24 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_00392.

önceki yıl uğradıkları zararı kapatabileceğini ifade etmiştir.²⁵ Bunun üzerine fabrikanın Fethullah Efendi'ye senelik 30 bin kuruşa tekrar kiralandığı anlaşılmaktadır. Ancak Fethullah Efendi'nin işlerinin yine yolunda gitmediği anlaşılmaktadır. Bir yıl sonra, 1868'de Fethullah Efendi'nin elindeki bütün parayı önceden satın aldığı böcek tohumuna verdiği için taksitleri ödeyemediğini, tohumlardan elde edeceği kozaların satışı ile borçlarını ödeyebileceğini ifade eden bir yazıyı vakıf idaresine göndermiştir.²⁶ Ancak devam eden salgından dolayı yeterli miktarda sağlam koza temin edilememesi nedeniyle Fethullah Efendi işlerini bir türlü yoluna koyamamış ve borçlarını ödeyememiştir. 1869'da da fabrikanın işletmesi kendisinden alınmıştır.²⁷ Fabrikanın işletmesinden kalan 100 bin kuruş kira borcu ile birlikte başka kalemlerden de vakfa borcu olan Fethullah Efendi ve kefil, 1870'te vilayete çağırılmış ve borçları ödeyebilecekleri şekilde taksitlendirilmiştir.²⁸

Avedis oğlu Fethullah'ın uhdesinden alınan fabrika, aynı yıl 1869'da Bekdikoğlu Komidas'a kiralanmıştır. Hazırlanan kira kontratında Komidas; fabrikayı 98 mançmıklı olarak kozahane ve bilcümle müştemilatıyla beraber 13 Haziran 1869 tarihinde itibaren 2 seneliğine kiraladığını, yıllık 31 bin kuruştan toplamda 62 bin kuruş kira bedelini belirlenen tarihlerde 6 taksit hâlinde ödeyeceğini, öncelikle yıpranmış olan fabrikanın tamiratını kendi bütçesinden karşılayarak gerçekleştireceğini, iki sene içerisinde oluşacak küçük tamiratların masraflarının kendileri tarafından karşılanacağını, ancak bina, makine ve kazanlarda büyük bir masraf çıkarsa bunların masraflarının vakıf tarafından karşılanacağını, demirbaşlarının tespit edilip defterlere kaydedileceğini, kira müddetinin bitiminde fabrikanın eksiksiz ve çalışır vaziyette teslim edileceğini taahhüt edilmiştir.²⁹

Bekdikoğlu Komidas, sözleşmelerinin yenilenmesi suretiyle uzunca bir süre fabrikayı işletmeye devam etmiştir. Mevcut vesikalardan 1884'te fabrikanın yıllığı 12 bin kuruştan 2 seneliğine aynı kişiye tekrar kiralandığı anlaşılmaktadır.³⁰ Kira fiyatında görülen düşüşün, salgın nedeniyle ipekçilik sektörünün gerilemesi ve bunun kiralara olan olumsuz etkisi ile ilgili olduğu söylenebilir. Fabrikanın Komidas'ın uhdesinde bulunduğu dönemde birçok defa tamirata ve yenilenmesi gündeme

25 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04528.

26 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04736.

27 BOA, TS.MA.d., 8219, 7 M 1286/19 Nisan 1869.

28 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04604.

29 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_03843.

30 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04891.

gelmiştir.³¹ Ancak ipekçiliğin içinden geçtiği bu zor dönemde gelirlerde görülen düşüş tadilat için yeterli miktarda bütçe ayırmayı da zorlaştırmıştır. Yine de 1872 nisanına kadar tadilat için 100 bin kuruşa yakın masraf edilmiştir. Ancak fabrikanın kozahanesinin yenilenmesi, işçi odalarının tamir edilmesi ve yeni bir su havuzunun yapılması gibi büyük tadilatlar gerçekleştirilememiştir.³² Yıllar geçtikçe fabrika giderek harap bir vaziyete gelmiştir. 1880’de fabrikanın elzem olan tadilatının yapılıp çalışır halde tutulması için 150-160 gümüş mecdiyeye ihtiyaç olduğu Komidas tarafından ifade edilmiştir. Bu süreçte fabrikanın işletmesini üstlenecek yeni kiracılar dahi bulmaya çalışan Komidas, çok daha iyi durumda olan 100 mancıklı Selim Paşa fabrikasının bile yıllık 8 bin kuruşa kiralandığını belirterek yapılacak masrafların kira için ödediği miktardan bile fazla olmasından şikâyet etmiştir.³³ Yapılan keşifte ise fabrikanın, kozahanenin ve diğer dairelerin tamir ve inşası için 36.145 kuruşluk bir masrafın yeterli olacağı rapor edilmiştir.³⁴

Bekdiköğlü Komidas 1891’de ortağı Köleyan Hacı Minas Ağa ile fabrikayı tekrar kiralamıştır. Aynı yıl kapsamlı bir onarımdan geçirilen fabrikanın önce kozahanesi ve firmı ardından da diğer aksamı Papasoğlü Kosti Kalfa tarafından gerçekleştirilmiştir. 79.200 kuruş tutarındaki masraf ise vakfın bütçesinden karşılanmıştır.³⁵ Tamiratın ardından 3 yıllığına 46 bin kûsur kuruşa kiraya verilen fabrika, kiracı ile yapılmış olan kontrat gereği yıllığı 24 lira mukabilinde Finiks Şirketi’ne yangına karşı sigorta ettirilmiştir.³⁶ Fabrikanın çeşitli unsurlarının tamiri 1897 ve 1901 yıllarında da gündeme gelmiştir.³⁷ Bu süreçte fabrika ayrıca ödenmeyen vergi borçları yüzünden yazışmalara konu olmuştur. Belgelerden anlaşıldığına göre, 1890-1897 yıllar arasında birikmiş 10.488 kuruş, 1893-1905 yılları arasında da birikmiş 7.160 kuruş vergi borcunun ne suretle tahsil edileceği ile ilgili çalışmalar yapılmıştır.³⁸

31 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_01728; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04780.

32 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_00075.

33 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04595; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04702.

34 İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_01363; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_04313; İBB, Atatürk Kitaplığı, PVS_EVR_02138.

35 BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.), 108/6487, 2 M 1309/8 Ağustos 1891; VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), Defter: 2949, s. 7, 8, 14; VGMA, Evkaf, Mektubi Kalemi (EVMKT), 1617/1.

36 BOA, Şura-yı Devlet (Ş.D.), 117/6, 5 Re 1309/9 Ekim 1891; BOA, İ.Ş.D., 111/6636, 14 Re 1309/18 Ekim 1891; VGMA, Defter: 2949, s. 32.

37 BOA, Ş.D., 155/50, 3 Ş 1319/15 Kasım 1901; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1752/131362, 17 Ş 1319/29 Kasım 1901; VGMA, EVMKT, 2129/68.

38 VGMA, EVMKT, 2384/14; VGMA, EVMKT, 30/70.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bir şekilde varlığını ve faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılan Namazgâh İpek Fabrikası, Cumhuriyet yıllarını ise görememiştir. 1922 yılının Ocak ayında Bursa'da etkili olan ve 3 gün süren lodos fırtınasında büyük zarar gören fabrikanın büyük bir kısmında cam ve çerçeveler dökülmüş, çatılarındaki kiremitler tamamen düşmüş, böcekhanesi ise büyük oranda yıkılmıştır. Yapılan incelemede fabrikadan artık istenilen şekilde istifade olunamayacağı, bu nedenle vakfa gelir getirecek başka bir mülk alınabilmesi için satılmasının uygun olabileceği sonucuna varılmıştır. Ancak fabrikaya talipli çıkmaması nedeniyle satılamamıştır. Aynı yıl içinde kullanılmayacak durumda olan içindeki malzemeler ise hurda olarak 500 lira bedel karşılığında satılarak elden çıkarılmıştır.³⁹ Bu tarihten sonra fabrikanın binaları uzun yıllar âtil vaziyette kalmıştır. Fahri Dalsar, 1860 yılında çıkan eserinde, fabrikayı *Bu fabrika bugün Işıklar Lisesi'ne giden yolun aşağısında harap bir halde bulunmaktadır* şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁰ Günümüzde ise kalıntıları tamamen ortadan kalkmış, fabrikaya dair herhangi bir emare kalmamıştır.

Sonuç

Bursa'nın ilk modern ipek fabrikalarından biri olan Namazgâh İpek Fabrikası, Osmanlı ipekçilik sanayisinin XIX. yüzyıldaki gelişimini gösteren örneklerden biridir. Zira Batı'da elle çalışan klasik mançınıkların, yerini filatür denilen modern iplik çekme tesisleri ile donatılmış fabrikalara bırakmasından kısa bir süre sonra, bu tür fabrikaların Bursa'da görülen ilk örneklerinden biridir. Fabrika, 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından satın alınarak Pertevniyal Valide Sultan evkafına dahil edilmiştir. Böylece Valide Sultan hayratına gelir sağlayan önemli akarlardan biri hâline gelmiştir.

Fabrika iki mançınıkhane, işletmecilerin kullanımına mahsus bir daire, toplam 19 yatak odasından oluşan iki farklı kısım, 4 katlı bir kozahane ve iki adet çeşmeden oluşan büyükçe bir yapılar topluluğu görünümünde idi. Namazgâh caddesi üzerinde Setbaşı mevkiinde bulunan fabrika, bu hâliyle Bursa'daki büyük ipek fabrikalarından biri idi. Önceleri üçer yıllık daha sonra da ikişer yıllık sürelerle kiralanmak suretiyle işletilen fabrikanın, işletmecileri için çok kârlı bir yatırım olmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bunun en büyük nedeni karataban ve baygınlık hastalıklarının neden olduğu salgının, koza üretimini neredeyse bitirmesi ve bunun ipekçilik sektörüne olan olumsuz yansımalarıdır. Fabrikayı kiralayan işletmeciler;

39 BOA, Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye (DH.İ.UM.), 19/1, 28 C 1340/26 Şubat 1922.

40 Dalsar, *age.*, s. 411.

sonraki yılların daha iyi olacağını düşünerek yatırımlarını yapmışlar ancak salgının etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Bu süreçte muhtelif yerlerden sağlıklı tohum getirterek kaliteli koza üretme çabaları da sorunu çözmeye yeterli olmamıştır.

Fabrikanın işletmecileri istedikleri kârı elde edemedikleri gibi yapılan mukavele gereği kendilerine ait olan tamirat-tadilat işleri için de hayli para harcamışlardır. Büyük tadilat masrafları ise vakıf tarafından karşılanmıştır. Fabrika ile ilgili mevcut vesikaların birçoğu bu tamirat-tadilat işleri ve işletmecilerin vakfa olan borçlarının tahsili ile ilgilidir. Bu durum, XIX. yüzyılda oldukça revaçta olan tekstil sektöründe, özellikle de ipekçilik alanında yapılmış olan bu önemli yatırımdan, ne yazık ki salgın dönemine denk gelmesinden dolayı, istenilen gelirin sağlanamadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde yaşanan siyasi ve iktisadi buhran döneminde, Namazgah İpek Fabrikası da diğer birçok fabrika gibi işlevsizleşmiştir. 1922'de çıkan bir lodos fırtınasına dayanamayan fabrikanın, öncesinde de bakımsızlıktan ve sahipsizlikten iyice harap hale geldiği anlaşılmaktadır. Neticede Bursa ipek endüstrisinin önemli kuruluşlarından biri olan ve bir vakıf malı olan bu fabrika Cumhuriyet yıllarını görememiştir. Maalesef günümüzde de fabrikadan herhangi bir iz kalmamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 1752/131362.

Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye (DH.İ.UM.): 19/1.

Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî (A.DVN.MHM.): 37/62.

İrade Dahiliye (İ.DH.): 476/31956.

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.): 108/6487; 111/6636.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.): 14/23.

Şura-yı Devlet (ŞD.): 117/6; 155/50.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.): 8219.

Evkaf, Mektubi Kalemî (EVMKT), 2129/68; 2384/14; 30/70.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), Atatürk Kitaplığı,

PVS_EVR_00075; PVS_EVR_00118; PVS_EVR_00392; PVS_EVR_00473;
PVS_EVR_01363; PVS_EVR_01728; PVS_EVR_01808; PVS_EVR_02138;
PVS_EVR_03248; PVS_EVR_03701; PVS_EVR_03834; PVS_EVR_04313;
PVS_EVR_04327; PVS_EVR_04523; PVS_EVR_04528; PVS_EVR_04547;
PVS_EVR_04589; PVS_EVR_04595; PVS_EVR_04604; PVS_EVR_04702;
PVS_EVR_04736; PVS_EVR_04753; PVS_EVR_04780; PVS_EVR_04891.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA),

Defter: 2949.

Evkaf, Mektubi Kalemî (EVMKT), 2129/68; 2384/14; 30/70.

Sürelî Yayınlar

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1324; 1325.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akkuş, Turgay, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

Akyıldız, Ali, "Müsrif Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, XLVII, s. 307-352.

Akyıldız, Ali, “Pertevniyal Vâlîde Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 34, İstanbul 2007, s. 239-240.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960.

Erder, Leila, “Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler 1835-1865”, *Ortaoğu teknik Üniversitesi, Geliştirme Dergisi, 1978 Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 111-122.

Seyhun, Oğuleke, *Pertevniyal Valide Sultan’ın Vakıfları ve Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Uğuz, Sacit, “Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, s. 31-47.

Yıldız, Emine, *Pertevniyal Valide Sultan Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Yönleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.